

■ بررسی تحلیلی فهرست های اسناد در ایران

دوره صفوی و قاجار

حبیب الله عظیمی | محسن قوسی کاهو

چکیده

هدف: هدف این پژوهش تحلیل انواع فهرست های اسناد در دوره صفوی و قاجار و شناسایی عناصر توصیفی آنهاست.

روش / رویکرد پژوهش: پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی بر پایه منابع کتابخانه ای و اسناد و نسخه های خطی به طبقه بندی و استنتاج یافته های حاصله پرداخته است.

یافته ها و نتایج پژوهش: مهم ترین عوامل مورد توجه در فهرست های اسناد در ایران دوره صفوی و قاجار عبارت اند از: تاریخ سند، نوع سند، ارکان (محتوای) سند، وابستگی مکانی، سجلات، مهرها، و حواشی سند. همچنین، اسناد در این فهرست ها یا به ترتیب تاریخ توصیف شده اند یا براساس وابستگی مکانی سند.

کلیدواژه ها

اسناد خطی / فهرست نویسی اسناد / فهرست های کهن اسناد / تنظیم و توصیف اسناد.

تحقیقات تاریخی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و سوم، دفتر چهارم، (زمستان ۱۳۹۲)، ۳۹-۲۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۱۱/۴ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۰/۲

بررسی تحلیلی فهرست های اسناد در ایران دوره صفوی و قاجار

حبیب الله عظیمی^۱ | محسن قوسی کاهو^۲

مقدمه

آرشیو اسناد از گذشته های دور در تمدن اسلامی مورد توجه بوده و در ایران نیز برخی اسناد این آرشیوها تا امروز باقی مانده و در دسترس پژوهشگران است. امروزه، یکی از مهم ترین وظایف آرشیوها، تهیه فهرست های راهنمای اسناد برای بازیابی بهتر و سریع تر پژوهشگران است. در آرشیوهای کهن نیز گرچه مراجعه به اسناد با اهداف پژوهشی چندان مورد توجه نبوده، به خاطر ارزش های اولیه و حقوقی اسناد و نیز اطلاع دقیق از سندها یا میزان دارایی افراد و اماکن مذهبی و عام المنفعه یا خالصه جات حکومتی به فهرست نویسی اسناد می پرداختند. بررسی و پژوهش درباره شیوه های پیشینان در فهرست برداری از اسناد، به طور کلی دارای اهمیت بسیاری است؛ چه از جهت شناخت تاریخ این فن و چه با هدف الگوبرداری و الهام از روش پیشینان در تدوین روشی منطبق با پیشینه و سنت آرشیو، هم در زمینه عناصر مورد توجه برای توصیف سندها و هم برای دستیابی به نظم پیشینی که بر اسناد حاکم بوده و امروزه ممکن است به هم ریخته و نیازمند ساماندهی مجدد باشد. اما این موضوع درباره ایران اهمیت بیشتری پیدا می کند. دلیل اصلی این امر باقی نماندن آرشیوهای کهن ایران از گزند حوادث طبیعی و بشری است. از دیگر سو، آرشیو ملی در ایران، پدیده نوظهوری است. سازمان اسناد ملی ایران، در سال ۱۳۴۹ تأسیس شد. در چنین شرایطی مطالعه فهرست های باقی مانده از اینگونه مخازن نابود شده، در شناخت انواع اسناد و محتوای آنها و در نهایت مطالعات تاریخی و سندشناسی، یاریگر سندشناسان و تاریخ پژوهان است و نیز از دیدگاه

۱. استادیار پژوهشی سازمان اسناد و کتابخانه ملی
azimi@nlai.ir
۲. کارشناس ارشد ایران شناسی،
نسخه شناسی
mohsen.qosi@gmail.com

مطالعات آرشیوی و شناخت روش آرشیویست‌های گذشته و سنت نگهداری اسناد در ایران اهمیت دارد.

فرضیه و پرسش‌های پژوهش

فرضیه‌ی اساسی پژوهش حاضر چنین است که روش انواع فهرست‌های کهن اسناد در ایران، در زمان‌ها و مکان‌های جدا، به یکدیگر نزدیک است و در راستای اثبات این فرض به پرسش‌های زیر پاسخ داده می‌شود.

۱. فهرست‌های کهن اسناد در ایران شامل چه انواعی می‌شوند؟
۲. هر نوع از فهرست‌های کهن اسناد در ایران از چه عناصری برای توصیف اسناد بهره برده است؟
۳. در مجموع کدام عناصر توصیفی بیشترین کاربرد را در فهرست‌های مورد بررسی داشته‌اند؟
۴. ترتیب توصیف اسناد در این فهرست‌ها بر چه مبنایی است؟

انواع فهرست‌های اسناد در تاریخ ایران

جست‌وجویی در فهرست‌های نسخ خطی و مراجعه به مراکز اسناد و بررسی منابع چاپی مرتبط، کاملاً مشهود است که فراوانی نسخه‌های باقی مانده از انواع فهرست‌های اسناد، در دوره قاجار در ایران، بیش از دوره‌های قبل است و به‌طورکلی نیز بندرت به نمونه‌های اینگونه فهرست‌ها در دوره پیش از حکومت صفوی برمی‌خوریم. از این رو، هرچند فهرست‌برداری از اسناد در دوره صفویه و پس از آن، با توجه به یک نمونه فهرست سند که از دوره پیش از صفویه باقی مانده (ذبیحی، ۱۳۵۴، صص ۱۵۷-۱۶۰) ادامه سنتی کهن است؛ بررسی و واکاوی این امر بر پایه نمونه‌های موجود که متعلق به دوره صفوی و پس از آن هستند، امکان‌پذیر است.

نخستین نکته‌ای که با نگاهی به نمونه‌های در دسترس و مورد بررسی می‌توان گفت این است که این فهرست‌ها با توجه به نوع اسناد تهیه شده‌اند. به عبارت دیگر، در هر فهرست، سندهایی که از یک نوع هستند یا انواعی که در یک دسته کلی جای می‌گیرند، معرفی شده‌اند. براین اساس، در پاسخ نخستین پرسش پژوهش می‌توان انواع فهرست‌های اسنادی که در ایران، پیش از دوره معاصر و آرشیوهای مدرن، مشاهده می‌شوند، در دسته‌های زیر جای داد: دفتر شریعات، کتابچه قبالجات املاک، فهرست موقوفات، دفتر ثبت فرمان‌ها و رقم‌ها، فهرست اسناد مالی.

۱. دفتر شرعیات

دفتری که علما در آن به انجام امور حقوقی از قبیل تنظیم اسناد و رسیدگی به دعاوی می‌پرداختند، «دفتر شرعیات» نام داشت و در آن دفتر، خلاصه هر سند درج می‌شد تا در صورت نیاز بعدها به آن مراجعه شود. پیش از تصویب قانون ثبت اسناد و الزامی شدن آن در سال ۱۳۰۶ ش. و به‌وجود آمدن دفاتر ثبت اسناد، تنظیم دفاتر ثبت اسناد در قالب دفتر شرعیات یا دفتر رسائل، به‌صورت سنتی در میان علمای برجسته دوره قاجار و پیش از آن نیز صورت می‌گرفته است (اتحادیه، روحی، ۱۳۸۵، صص ۷-۸).

نمونه‌های این دفاتر باقی مانده است و علاوه بر مزایایی که در مطالعه تاریخ اجتماعی ایران دارند به‌عنوان نوعی فهرست سند می‌توان به روش آنها و عناصر مورد توجه‌شان دقت نمود. علی‌رغم بسیاری دفاتر شرعیات، تاکنون توجه کمی به آن شده است. براساس نمونه مورد بررسی - دفتر شرعیات شیخ فضل‌الله نوری در سال‌های ۱۳۰۳ تا ۱۳۰۶ ق. - روش ثبت اسناد، یا به عبارتی فهرست‌برداری از اسندها، به این صورت بوده است که به ترتیب تاریخ ثبت، خلاصه‌ای از هر سند شامل تاریخ تولید سند، نوع سند و ارکان سند (طرفین معامله و مدت و شروط آن و...) نوشته و سپس به مهر و سجلات آن اشاره شده و در مواردی نیز حواشی سند، در صورت ارتباط آن با متن، توضیح داده شده است. نکته جالب توجه این است که در پایان توضیحات هر سند حروفی جدا از هم، به این صورت: «ح س ات اس» یا «ح ظ ع» و حروف دیگر آمده که محرر دفتر شرعیات از آن با عنوان «رمز سجل» یا «علامت سجل» نام برده است. روشن نیست منظور از این شناسه‌گذاری چیست. در مواردی نیز که سند در چند نسخه تهیه شده، به تعداد نسخ سند اشاره نموده‌اند.

پس از ثبت اسناد، یادداشتی نیز در خود سند فهرست شده (معمولاً در حاشیه سمت راست، نزدیک به آخرین سطور) مبنی بر ثبت آن درج می‌شد (رضایی، ۱۳۹۰، ص ۸۱) که امروزه می‌تواند در توصیف اسناد مورد توجه قرار گیرد.

۲. کتابچه قبالات املاک

فهرست کردن اسناد و قبالات املاک از دیرباز در ایران رایج بوده و افراد، حاکمان و اماکن مذهبی که دارایی‌های غیر منقول بسیاری داشته‌اند، عمدتاً فهرستی از آنها تهیه می‌کرده‌اند. در تهیه فهرست املاک، صرفاً قبالات و بنچاق‌های املاک فهرست نشده‌اند و گاهی نیز با بررسی «دفاتر قدیم سلاطین ماضی» (بیانی، اتحادیه، ۱۳۸۷، ص ۱۳) کتابچه جدیدی می‌نوشته‌اند و از همین نکته می‌توان دریافت که فهرست قبالات ارزش حقوقی نیز داشته و به عبارت دیگر، ثبت با سند برابر بوده است.

اصطلاح خاصی که برای این نوع فهرست‌ها در متون تاریخی و در خود فهرست‌ها به کار می‌رفته، «صریح‌الملک» بوده است. البته با نگاهی به نمونه‌های قاجاری این فهرست‌ها به نظر می‌آید اصطلاح صریح‌الملک در دوره قاجار منسوخ شده باشد؛ چرا که برعکس نمونه‌های صفوی، آثار تألیف شده به صورت صریح‌الملک در دوره قاجار، به وسیله مولف و در متن اثر به این عنوان خوانده نشده‌اند. چون «صریح‌الملک»‌های باقی مانده، همگی فهرست موقوفات هستند، هر چند در واقع بنا بر اشارات متون تاریخی کاربرد آن عام‌تر بوده است، معرفی آن در ادامه معرفی فهرست‌های موقوفات می‌آید.

از نمونه‌های با ارزش کتابچه‌های قبالجات، «کتابچه قبالجات خزانه مبارکه» است که در سال ۱۲۹۰ق. بر اساس قبالجات موجود از املاک شاهان قاجار نگاشته شده است. در این فهرست، اصل بر وابستگی مکانی اسناد نهاده شده و ذیل هر منطقه جغرافیایی، پس از نوشتن تعداد قباله‌های مربوط به آن منطقه، هر یک از قبالجات، جداگانه توصیف شده و نوع سند، ارکان آن (شامل طرفین معامله و حدود اربعه ملک و...)، تاریخ سند و حواشی آن مورد توجه قرار گرفته‌اند.

۳. فهرست موقوفات

شاید بتوان گفت مهم‌ترین فهرست‌های باقی مانده از اسناد، فهرست‌های موقوفات‌اند و بی‌شک رواج فراوان سنت وقف و تقدس این رسم نیکوکارانه در میان مردم و حتی سلاطین و حاکمان، در باقی ماندن این فهرست‌ها بی‌تأثیر نبوده است. هر چند تصحیح و چاپ اینگونه آثار، امروزه چندان مورد توجه نیست، لکن در گذشته تهیه فهرست موقوفات نه تنها به جهت آگاهی از موجودی سندهای املاک اماکن مذهبی و به عنوان نوعی ابزار نظارت داخلی، مورد توجه بوده که حتی استنساخ و وقف نسخه خطی آن برای اینکه «هر که خواهد، بخواند» - بخشی از یادداشت وقف شاه‌عباس صفوی در ظهر برگ نخست نسخه شماره ۳۷۱۸ موزه ملی از صریح‌الملک عبدی بیگ - و نیز انتشار آن به صورت چاپ سنگی، رایج بوده است.

از انواع رایج فهرست‌های موقوفات، صریح‌الملک‌ها بوده‌اند. یکی از کهن‌ترین نمونه‌های معرفی شده اینگونه آثار در فهرست‌ها نسخ خطی، مربوط به دوره صفوی و فهرستی از موقوفات بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی است که بنا بر فرمان شاه طهماسب صفوی در ۹۷۳ق. با هدف ساماندهی به اموال بقعه، کار تهیه آن به دست عبدالمومن بن صدرالدین شیرازی معروف به عبدی بیگ آغاز و در ۹۷۵ق. به پایان رسیده است (شیخ الحکامی، ۱۳۸۷، صص ۲۰-۲۱).

از اثر نام برده دو نسخه در موزه ملی به شماره‌های ۳۷۱۸ و ۳۷۱۹ و یک نسخه در کتابخانه ملی به شماره ۲۷۳۴ و نیز چهار عدد ریزفیلم در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. همچنین، سه اثر دیگر با نام صریح‌الملک در مجموعه‌های نسخ خطی ایران شناخته شده‌اند. صریح‌الملک محمدطاهر سپاهانی / اصفهانی - که به گونه‌ای ادامه کار عبدی بیگ است درباره اسناد بقعه شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی (شیخ الحکامی، ۱۳۸۷، ص ۲۱) و دو نسخه از آن در موزه ملی به شماره‌های ۴۳۲۴ و ۳۷۰۳ نگهداری می‌شود، صریح‌الملک (کتابچه موقوفات اصفهان)، به شماره ۸۰۰۸ در کتابخانه مجلس و همچنین صریح‌الملکی متعلق به زمان شاه‌عباس که آن هم متعلق به کتابخانه مجلس است به شماره ۱۷۲۲۸ (درایتی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۶).

چنان‌که مشهود است یازده نسخه باقی مانده مربوط به چهار اثر به نام صریح‌الملک بوده که عموماً متعلق به دوره صفوی و به‌عنوان فهرست موقوفات، معرفی شده‌اند. صریح‌الملک محمدطاهر اصفهانی متن کامل اسناد را نقل کرده است (شیخ الحکامی، ۱۳۸۷، ص ۲۱)، از این رو، نمی‌توان آن را در شمار فهرست‌های اسناد آورد. همچنین، با بررسی نسخه خطی اثری که فهرست موقوفات اصفهان معرفی شده، به نظر می‌آید که این اثر کتابچه‌ای است که در آن مشخصات جغرافیایی، نوع مالکیت و منابع تأمین آب و میزان بذر و محصول روستاهای اصفهان آمده و مقدار مالیات نقدی و غیرنقدی (صورت عمل) هریک در ذیل آن، براساس دفاتر، نوشته شده است. با توجه به اینکه در نسخه، هیچ اشاره‌ای به موقوفه بودن املاک نشده است و در واقع هیچ توضیحی در باب هدف از نگارش نسخه وجود ندارد، محتمل است صرفاً به جهت تعیین مالیات، تهیه شده باشد. در نتیجه، تنها صریح‌الملک عبدی بیگ و صریح‌الملک زمان شاه‌عباس (تصویر ۱؛ کمام، نسخه خطی ۱۷۲۲۸) - که خلاصه‌ای است از همان اثر عبدی بیگ و صریح‌الملک‌های دیگری که درباره موقوفات بقعه شیخ صفی نوشته شده و در زمان تألیف اثر در دسترس مؤلف بوده‌اند - را می‌توان به‌عنوان فهرست اسناد بررسی کرد.

با مطالعه نسخه خطی این دو اثر درمی‌یابیم که هر دو در معرفی قبالات، مبنا را بر وابستگی مکانی نهاده و به ترتیب حروف الفبا و ذیل هر مکان به توصیف سند مربوط پرداخته‌اند. عناصری که در این آثار مورد توجه قرار گرفته‌اند - هر چند در همه موارد یکسان عمل نشده - عبارت‌اند از: تاریخ سند، نوع سند، ارکان سند (طرفین معامله یا وکلایشان، مبلغ و حدود اربعه مورد معامله) و اشاره به وجود سجل قاضی، در صریح‌الملک زمان شاه‌عباس، و ذکر نام قاضی، در اثر عبدی بیگ.

تصویر ۱

صريح الملک، (کمام، نسخه خطی ۱۷۳۲۸،
اسکن شماره ۱۲)

۴. دفتر ثبت فرمان‌ها و رقم‌ها

در اسناد، از این دفاتر به عنوان دفاتر خلود یاد شده است ولی برخلاف فال نیک نام‌گذاریشان، این دفاتر تا به امروز باقی نمانده‌اند. لکن از موارد بسیار اندکی که محتمل است دفتر خلود بوده باشند یا حداقل کاربردی مانند آن داشته‌اند، می‌توان به دقت کم نظیر آرشیو دارهای گذشته ایران در توصیف اسناد پی برد. «ظاهراً ثبت مشخصات اسناد بدین دقت و کیفیت، بیشتر برای آن بوده است که منشیان در مراجعات بعدی بدانند قبلاً نامه نگاری به پادشاهان مناطق مختلف به چه کیفیت ظاهری و مادی انجام شده است» (افشار، ۱۳۸۷، ص ۲۴).

اگر مجموعه‌هایی را که شامل متن کامل اسناد هستند از این دسته استثنا کنیم -نه به جهت دفتر خلود بودن، بلکه از نظر فهرست اسناد بودنشان- آنگاه تعداد فهرست‌های فرمان‌ها و ارقام، انگشت شمارند و به نظر می‌آید کهن‌ترین نمونه در دسترس، برگی باشد با تاریخ ۸۹۸ق.، احتمالاً متعلق به یک دسته فرد، که در آن خلاصه‌ای از دو سند به گونه‌ای فهرستوار درج شده است. این فهرست، براساس تاریخ سند مرتب شده و پس از ذکر تاریخ، نوع سند را مشخص کرده و آنگاه شخصی را که فرمان به واسطه او صادر شده را نام می‌برد و سپس به محتوای سند می‌پردازد. در واقع مخاطب فرمان و محتوای آن را می‌توان معادل ارکان سند در اسناد شرعی دانست. تصویر و بازخوانی سند مذکور در راهنمای کتاب، شماره ۱۸ صفحه‌های ۱۵۷-۱۶۰، چاپ شده است.

فهرست مذکور روش ساده و مختصری دارد، ولی دقت منشیان ایرانی را در توصیف

عناصر بیرونی (عناصر نسخه‌شناختی) اسناد با بررسی فهرست دیگری که به شکل بیاضی از دوره صفوی باقی مانده است، درمی‌یابیم. بیاض یاد شده، که هم اکنون به شماره ۵۰۳۲ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود و نیز در «فرهنگ ایران زمین» جلد ۲۳ و ۲۴، به صورت چاپ عکسی منتشر شده، شامل ۲۴۵ نامه (سلطانیات) از سال‌های ۹۹۷ تا ۱۱۳۰ ق. است که ۱۶۳ سند از این میان، مفصلاً توصیف شده‌اند و عناصر مطرح شده در این فهرست اسناد، که توجه بسیاری به عناصر با اهمیت در مطالعات سندشناسی دارد، می‌تواند الگوی مناسبی برای آرشیویست‌ها و نیز سندشناسان امروزی باشد.

در این بیاض نیز نخستین عنصر توصیف شده درباره هر سند، تاریخ آن است و سپس چکیده‌ای از محتوای آن را بیان کرده و آنگاه مفصلاً به توصیف ظاهری سند می‌پردازد. عناصری که در این بخش مورد توجه قرار گرفته‌اند عبارت‌اند از:

- نوع کاغذ سند؛
  - اندازه کاغذ و اندازه مربوط به نوشته‌ها در قسمت‌های مختلف یک سند؛
  - جای عنوان‌ها و جدول‌ها؛
  - چگونگی خط متن و طرز ضبط اسامی خاص و عباراتی که به خط غیر متن، کتابت شده است؛
  - محل مهر و چگونگی آرایش اطراف آن؛
  - وضع جاهای مختلف بوم (محمل یا رسانه) و اطراف و حواشی سند؛
  - وضع تا کردن سند؛
  - نوع لفافه و محفظه سند؛
  - شکل لاک‌گیری و محل آن در محفظه (افشار، ۱۳۸۷، ص ۲۴).
- هر چند اینگونه فهرست‌های اسناد نادرند، به سبب اهمیت سند‌هایشان (سلطانیات و دیوانیات) دقت خاصی در توصیف آنها شده است که می‌تواند مورد توجه فهرست‌نگاران امروزی قرار بگیرد.

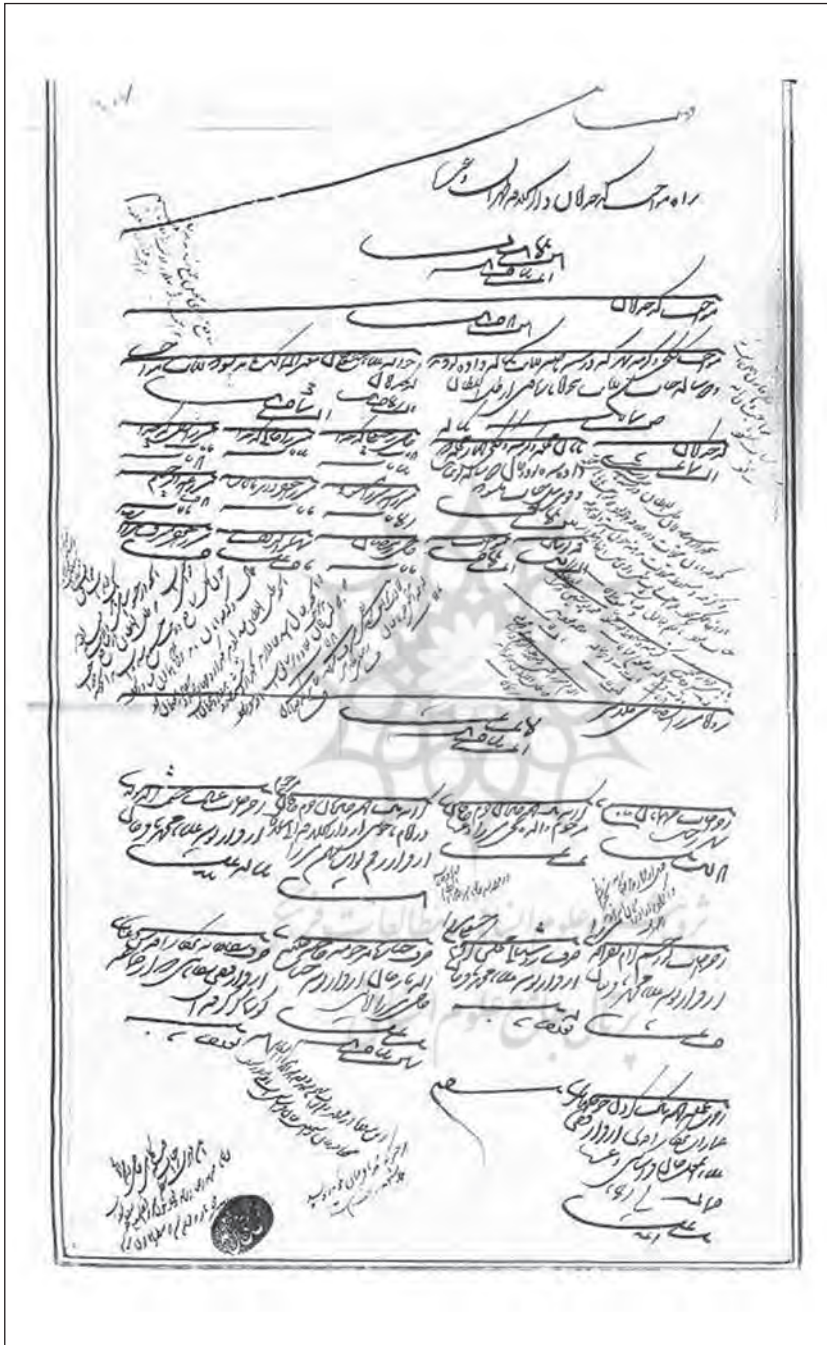
۵. فهرست اسناد مالی

اینگونه از فهرست‌ها به صورت فرد یا کتابچه‌های سیاقی تدوین و از آنجاکه با اهداف حسابداری تهیه شده‌اند، علاوه بر آنکه در آنها از خط و زبان تخصصی حسابداری گذشته ایران (سیاق) استفاده شده است، عناصری نیز مورد توجه بوده که از دید حسابداری مهم‌اند. نمونه‌های بررسی شده عبارت‌اند از: یک طغرا فرد با عنوان «فهرست برات موجب کدخدایان دارالخلافة طهران و غیره» (تصویر ۲؛ ساکما، ۲۹۵۰۰۰۳۹۵) و «کتابچه قبوض

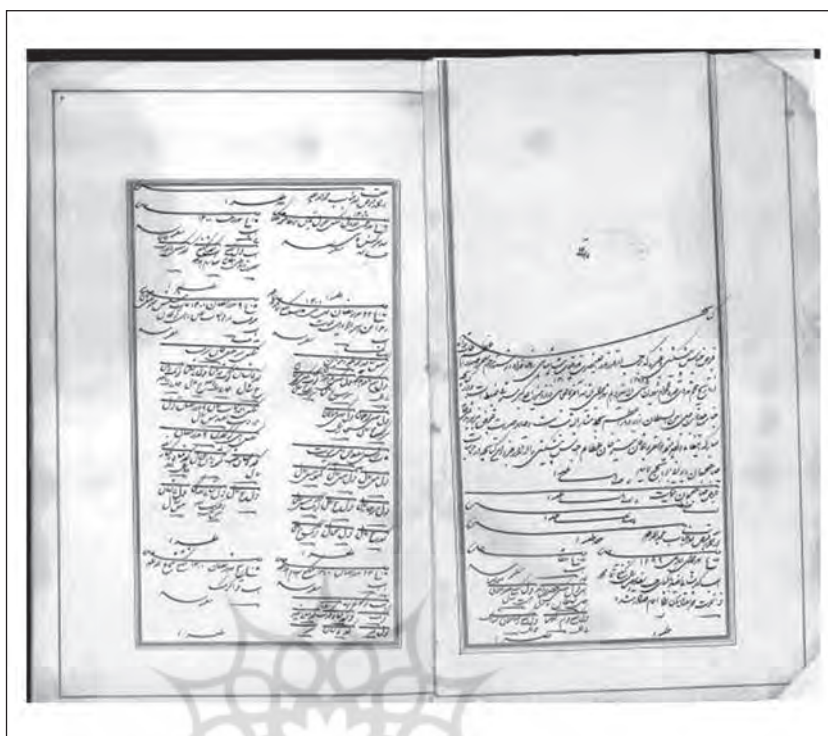
اجناس پيشكشى به ناصرالدين شاه» (تصوير ۳؛ كمام، نسخه خطى: ۱۱۵۹۲).

تصوير ۲

فهرست برات موجب كد خدايان دارالخلافه
طهران و غيره، ساكبا، ۱۳۹۵، ۲۹۵۰۰۳۹۵

تصویر ۳

کتابچه قبوض اجناس پیشکشی به ناصرالدین شاه،
کهام، نسخه خطی، ۱۱۵۹۲، پ ۱-۲ ر

فهرست‌ها مزبور به رسم سیاق نویسان نگارش یافته‌اند؛ چنان‌که در آغاز، زیر دفعه بزرگ، مجموع حساب آمده و در ادامه زیر دفعه‌های کوچک، تک تک موارد نوشته شده‌اند. یکی از ویژگی‌های بارز این فهرست‌ها نیز همین نوع نگارش و صفحه‌آرایی ویژه آنهاست که مختص سیاق نویسی بوده است.

در فهرست برات یادشده، پس از ذکر مجموع مبالغ در دفعه بزرگ، بر اساس برات‌ها به چه کسی حواله شده‌اند، دو دفعه کشیده شده و ذیل آن در دفعه‌های کوچکی نام دریافت‌کننده و مبلغ هر برات را نوشته‌اند. بنابراین، می‌توان گفت برات‌های مزبور در کمال اختصار فهرست شده‌اند و فقط محتوای اسناد، مد نظر قرار گرفته است. عوامل محتوایی ذکر شده در فهرست، در واقع ارکان تشکیل دهنده سند برات هستند.

اما برعکس این سند، کتابچه نام برده، نه بر اساس مبلغ که بر اساس تعداد قبض‌ها (اسناد) نگارش شده است؛ چنان‌که در دفعه بزرگ آغازین تعداد کل قبوض آمده و پس از آنکه در ذیل آن قبض‌ها به دو دسته تقسیم شده و تعداد هر دسته نوشته شده، بر اساس سال صدور قبض (البته فقط سال ترکی ذکر شده)، توصیف تک تک قبض‌ها آمده است و محتوا/ارکان سند، مورد توجه واقع شده است. ارکان قبوض پیشکشی که در این فهرست ذکر شده‌اند

عبارتند از: مشخصات پیشکش کننده و مشخصات جنس پیشکشی.

مقایسه عناصر توصیفی انواع فهرست های اسناد

با بررسی محتوای یک یا دو نمونه فهرست از هر دسته از فهرست های اسنادی که معرفی شدند، پاسخ دومین پرسش پژوهش چنین است:

- عناصر توصیفی دفتر شرعیات عبارتند از: تاریخ سند، نوع سند، ارکان سند، حواشی سند، مهرها و تعداد نسخ سند.

- عناصری که در کتابچه قبالجات املاک وصف شده اند، عبارتند از: وابستگی مکانی، نوع سند، ارکان سند (شامل طرفین معامله و حدود اربعه ملک و...)، تاریخ سند و حواشی سند.

- عناصری که در فهرست موقوفات مورد توجه قرار گرفته اند عبارتند از: وابستگی مکانی، تاریخ سند، نوع سند، ارکان سند (طرفین معامله یا وکلایشان، مبلغ و حدود اربعه مورد معامله) و حواشی سند (اشاره به وجود سبج قاضی و ذکر نام قاضی).

- عناصر توصیفی مورد توجه فهرست های فرمانها و رقمها چنین اند: تاریخ سند، نوع سند، ارکان سند و عناصر بیرونی سند.

- عناصر توصیف شده در فهرست های اسناد مالی شامل تاریخ سند، نوع سند، مهر و ارکان سند هستند.

عناصر فهرست	تاریخ	نوع	وابستگی مکانی	ارکان	حواشی	مهر	تعداد نسخ	عناصر بیرونی
دفتر شرعیات	+	+		+	+	+	+	
کتابچه قبالجات	+	+		+	+			
فهرست موقوفات	+	+	+	+	+			
فهرست فرمانها	+	+		+			+	
فهرست اسناد مالی	+	+		+		+		

جدول ۱

عناصر توصیفی در انواع فهرست های اسناد

با نگاهی به جدول ۱ می‌توان دریافت که هر عنصر توصیفی در چه تعداد از فهرست‌های اسناد کاربرد داشته است. بنابراین می‌توان به پرسش سوم این‌گونه پاسخ داد که پرکاربردترین عناصر توصیفی فهرست‌های اسناد مورد بررسی تاریخ، نوع و ارکان سند هستند؛ چراکه در همه انواع فهرست‌ها به کار رفته‌اند. سپس عنصر حواشی سند با کاربرد در سه نوع فهرست مطرح می‌گردد. عناصر وابستگی مکانی و مهر در دو نوع از فهرست‌ها و عنصرهای تعداد نسخ و عناصر بیرونی سند هر یک فقط در یک نوع فهرست اسناد کاربرد داشته‌اند.

بررسی نظم اولیه اسناد با توجه به ترتیب اسناد در فهرست‌ها

«حفظ نظم اولیه» اسناد، از اصول پنجگانه تنظیم اسناد است که اطلاعات مهمی درباره پدیدآور اسناد و روش بایگانی او بیان می‌کند و به گونه‌ای نشان‌دهنده تاریخ آرشیو است. اما آرشیویست گاهی می‌تواند به دلایلی در نظم نخستین اسناد دست ببرد؛ از جمله زمانی که نظم خاصی در اسناد نباشد یا نظم ابتدایی، بدون قاعده یا بسیار پیچیده و غیرقابل فهم باشد و یا اسناد از نظم نخستین خود خارج شده باشند. لکن چگونه نظمی باید بر این اسناد آشفته اعمال شود؟ به نظر متخصصان، نظم جدید باید نظمی منطقی باشد بر اساس موضوع، الفبا، تاریخ یا هر طرح مناسبی که نیاز پژوهشگران را برآورد. آرشیویست، همچنین «می‌تواند بر اساس ترتیبی که در زمان جاری بودن اسناد بر آنها حاکم بوده، در بازسازی نظم پیشین بکوشد (عادلی، امیرخانی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۵)».

می‌توان با توجه به ترتیب توصیف اسناد در فهرست‌های باقی مانده از آرشیوهای کهن ایران به شیوه تنظیم اسناد در این آرشیوها دست یافت. بررسی فهرست‌های اسناد یادشده از نظر ترتیبی که برای توصیف سندها به کار برده‌اند، پاسخ پرسش چهارم را نشان می‌دهد:

- کتابچه قبالات و فهرست موقوفات، بر اساس نواحی جغرافیایی مرتب شده‌اند؛ بنابراین می‌توان گفت اسناد توصیف شده در این فهرست‌ها نیز بر همین اساس در مخزن قرار گرفته‌اند یا شیوه تنظیم این اسناد بر اساس وابستگی مکانی آنهاست.

- فهرست فرمان‌ها و فهرست اسناد مالی، هر دو به ترتیب تاریخ اسناد تدوین شده‌اند و می‌توان گفت شیوه تنظیم این اسناد در مخزن نیز بر اساس تاریخ آنها بوده است.

از آنجا که کتابچه قبالات و فهرست موقوفات، هر دو به توصیف سندهای شرعی مرتبط با املاک می‌پردازند و فهرست فرمان‌ها و فهرست اسناد مالی، هر دو شامل اسناد دیوانی هستند؛ این نکته جالب توجه است که در نمونه‌های بررسی شده فهرست‌های اسناد شرعی بر اساس نواحی جغرافیایی و فهرست‌های اسناد دیوانی بر مبنای تاریخ مرتب شده‌اند. در مورد دفتر شریعت نمی‌توان درباره شیوه تنظیم اسناد در مخزن سخنی گفت؛ چرا که

اصل اسناد ثبت شده در محاکم شرعی، نزد صاحب یا صاحبان آنها باقی می‌ماند.

نتیجه‌گیری

چنان که بررسی این نمونه‌ها از فهرست‌های اسناد دوره صفوی و قاجار نشان می‌دهد، عناصر مورد توجه پدیدآوران این آثار تا حد زیادی یکسان بوده است. البته، به استثنای یک مورد که بسیار مفصل به عناصر بیرونی سند توجه کرده و موردی که بسیار مختصر اسنادش را توصیف کرده است.

می‌توان در مجموع، مهم‌ترین عوامل مورد توجه در سنت فهرست‌نویسی اسناد در ایران را اینگونه برشمرد: تاریخ، نوع، ارکان (محتوای سند)، وابستگی مکانی، سجلات، مهر و حواشی سند. البته باید در نظر داشت که فهرستی که با هدف توصیف تفصیلی اسناد نوشته شده است، به عناصر بیرونی سند نیز توجه بسیاری داشته است و برخی فهرست‌ها چندنسخه‌ای سند را نیز ذکر کرده‌اند.

همچنین، مهم‌ترین عواملی که بر اساس ترتیب سندها در فهرست، احتمالاً مبنای تنظیم اسناد در مخزن نیز بوده‌اند، تاریخ و وابستگی مکانی سند هستند.

توجه به عناصر توصیفی تاریخ، نوع و ارکان سند در همه انواع فهرست‌ها و تکرار عناصر حواشی، وابستگی مکانی و مهر در حدود نیمی از فهرست‌ها، به‌علاوه ترتیب همسان توصیف اسناد با توجه به نوعشان، فرضیه مطرح شده را مبنی بر نزدیکی روش فهرست‌های اسناد کهن در ایران به اثبات می‌رساند.

نزدیکی روش فهرست‌نگاران اسناد در گذشته ایران، در زمان‌ها و مکان‌های جدا، نشانه‌ای می‌تواند باشد از آشنایی عمیق ایشان با اسناد و غور در آنها؛ اما به هر دلیلی که این یکسانی نسبی در روش گذشتگان، به وجود آمده باشد، نشانه اهمیت عناصر مورد توجه ایشان است و هم از این روست که توجه معاصران به سنت دیرپای ایرانی، در کنار سود بردن از شیوه‌ها و استانداردهای علمی جهان مدرن، ضروری می‌نماید.

منبع

اتحادیه، منصوره؛ سعید روحی (۱۳۸۵). در محضر شیخ فضل‌الله نوری: اسناد حقوقی عهد ناصری. تهران: نشر تاریخ ایران.

افشار، ایرج (۱۳۸۷). بیاض صفوی: آداب نامه نگاری پادشاهان صفوی به سران سرزمین‌های دیگر (قواره-اندازه-آرایه). نامه بهارستان، ۱۳ و ۱۴، ۲۳-۷۴.

بیانی، بهمن؛ منصوره اتحادیه (۱۳۸۷). کتابچه قبایجات خزانة مبارکه. تهران: نشر تاریخ ایران.

درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). *فهرستواره دستنوشته های ایران* (دنا) (ج ۷). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

ذبیحی، مسیح (۱۳۵۴). دو سند مربوط به گرگان. *راهنمای کتاب*، ۱۸، ۱۵۷-۱۶۱.

رضایی، امید (۱۳۹۰). پیشینه و نحوه ثبت اسناد شرعی در بندر بوشهر (۱۳۰۸ ه.ق. - ۱۳۵۰ ه.ق.). *اسناد بهارستان*، ۱، ۷۹-۹۴.

ساکما، ۲۹۵۰۰۳۹۵ برات *موجب کدخدایان دارالخلافه طهران و غیره*

شیخ الحکمایی، عمادالدین (۱۳۸۷). *فهرست اسناد بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی*. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

صریح الملک، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی شماره ۸۰۰۸

صریح الملک، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی شماره ۱۷۲۲۸

صریح الملک، موزه ملی، نسخه خطی شماره ۳۷۱۸

عادلی، معصومه؛ امیرخانی، غلامرضا (۱۳۸۷). تنظیم و توصیف منابع آرشیوی (با تاکید بر فهرست های راهنما). *گنجینه اسناد*، ۱۸ (۴)، ۱۰۱-۱۱۲.

کمام، نسخه خطی شماره ۱۱۵۹۲، *اجناس پیشکشی به ناصرالدین شاه*

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

